

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ТЕОРІЯ

УДК 321. 01(477):159.9.3166:355/359
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112098>

Касьянов Георгій,
доктор історичних наук, професор,
Керівник Лабораторії міжнародних студій пам'яті,
Інститут міжнародних відносин університету
Марії Кюрі-Склодовської (Люблін, Польща)
[https://www.umcs.pl/pl/laboratory-for-
International-memory-studies,31432.htm](https://www.umcs.pl/pl/laboratory-for-International-memory-studies,31432.htm)
gueorgui.kassianov@mail.umcs.pl
ORCID: 0000-0003-1996-0362

ІСТОРИЧНА ПОЛІТИКА ТА ОНТОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА: КОНЦЕПТУАЛЬНІ РАМКИ ТА АНАЛІТИЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ¹

Мета: запровадити до наукового обігу в студіях історичної пам'яті, історіографії, політології та міжнародних відносин основні положення концепції онтологічної безпеки, понять мнемонічна тривога та мнемонічна безпека, запропонувати категоризацію типів історичної політики, пов'язаних з онтологічною безпекою. **Методологія:** використано методи текстурального аналізу, історичної компаративістики, неоконструктивістського підходу, студій пам'яті, безпекових студій. Стаття має міждисциплінарний характер, спрямована на розширення методологічного інструментарію історичних студій та студій колективної (культурної, соціальної) пам'яті, що одночасно підкреслює її **новизну**. **Висновки:** Концепція онтологічної безпеки дає можливість нелінійного розуміння фактичних даних та теоретичних міркувань, дозволяє поглибити дослідницьку та інтерпретаційну перспективу щодо мотивів, способів дії та результатів дій політичних акторів у сфері історичної політики. Ця концепція, застосована до мнемополітики, надає нам корисні інструменти для аналізу та розуміння явищ, які значною мірою є непроникними для інших теорій та підходів, що зосереджуються на раціональному виборі, розробці стратегій та розрахунках в стилі *Realpolitik*. Звернення до питань онтологічної тривоги дозволяє нам зрозуміти дії та вчинки, які з точки зору інших теорій виглядають ірраціональними та алогічними. Пізнавальний та аналітичний потенціал концепцій онтологічної, і відповідно, мнемонічної безпеки, розуміння природи мнемонічної тривоги та способів опанування цієї тривоги вартий для використання як в академічних студіях, в історіографії, політології, соціології (зокрема і в прикладній), так і в поточному аналізі політики, розробці стратегій інформаційної безпеки та протистояння гібридним формам агресії.

¹ В двох частинах

Ключові слова: колективна пам'ять, історична політика, онтологічна безпека, мнемонічна тривога, транснаціональна політика пам'яті, європейська пам'ять, аффірмативна і дидактична історія, мастер-наратив, війни пам'яті, інструменталізація минулого.

ЧАСТИНА I.

Вступ: політичні та академічні контексти

Головною темою цієї статті є проблема взаємодії онтологічної безпеки та історичної (колективної, соціальної, культурної) пам'яті у внутрішній політиці і міжнародних відносин впродовж останніх трьох десятиліть. Взаємозв'язок між онтологічною безпекою та ідентичністю (та історичною пам'яттю) є предметом наукових досліджень з початку 1990-х (Mitzen, 2006). Інтерес до проблеми був пов'язаний зі зростаючим впливом питань онтологічної безпеки на внутрішні справи і міжнародні відносини (Steele, 2008; Kinnvall, Manners, Mitzen, 2010). Треба зазначити, що питання онтологічної/екзистенційної безпеки були присутні в політиці пам'яті та академічних дискусіях задовго до появи самої концепції, вони обговорювалися в іншому, більш традиційному епістемологічному просторі. Їх чітка артикуляція саме в рамках безпекової парадигми стала можливою завдяки паралельному, глибшому і більш нюансованому розвитку досліджень у сфері студій пам'яті, історіографії, міжнародних відносин і безпекових студій. Від кінця XX - на початку XXI ст. сек'юритизація історії та пам'яті поступово виходить на передній план у сфері міжнародних відносин і геополітичних конфліктів, дедалі більше впливаючи на дипломатичну динаміку, дискурси національної ідентичності та транснаціональні суперечки (Resende, Budryte, Becker, 2025).

На перший погляд, концепція онтологічної безпеки, тісно пов'язана з поняттям ідентичності, може виглядати надлишковою у світлі традиційних для західної соціології, політології та історіографії підходів: конструктивізму, критичного конструктивізму, постколоніалізму (Browning and Joenniemi, 2017). Навіть більше, як і будь-яка концепція, що претендує на універсальне пояснення, ідея онтологічної безпеки в контексті політики пам'яті та міжнародних відносин є предметом обґрунтованих застережень. Наприклад, сам метод екстраполяції явищ індивідуальної психіки (питання онтологічної безпеки початково розглядалися психіатрією і психологією) на колективи чи інституції (в даному випадку – держави) може сприйматися як ухил в бік соліпсизму. Ототожнення ідентичності з есенціалізованим колективним Я може звужувати розуміння онтологічної безпеки винятково до захисту незмінності ідентичності цього Я, отже застереження викликає розуміння ідентичності лише як константи (Gustafsson, Krickel-Choi, 2020) – в той час, як будь-яка ідентичність є явищем плінним.

Усвідомлюючи ці застереження і обмеження, дослідники різних галузей – від міжнародних відносин до студій пам'яті, все ж не заперечують корисність концепції онтологічної безпеки саме і насамперед у контексті ролі історичної пам'яті та мнемополітики у політиці ідентичності, міжнародних відносинах, культурних студіях та інших сферах практичної діяльності та пізнання. Концепція онтологічної безпеки має особливу вагу в сучасних умовах, оскільки держави у своїй внутрішній та зовнішній мнемополітиці репрезентують себе та свої спільноти саме як колективних індивідів та свідомо ототожнюють ідентичність із колективною свідомістю, з найважливішою засадою колективного буття.

На початку 1990-х рр. британський соціолог Ентоні Гідденс поширив концепцію онтологічної безпеки з індивідуальної психології на інші галузі соціальних і гуманітарних наук. Він застосував її до людських колективів, суспільств і держав модерної доби, вказуючи на те, що вони, як й індивіди, потребують онтологічної безпеки, яка забезпечується здатністю суспільств до самоідентифікації, а отже, здатністю мати колективну ідентичність і відстоювати її в стосунках з Іншим (Giddens, 1991). Іншими словами, сучасне суспільствознавство визнає, що онтологічна безпека є не менш важливою в модерних суспільствах, ніж безпека фізична. Загроза ідентичності, колективному Я сприймається не менш гостро, ніж загроза колективному фізичному тілу.

Де тут місце історичній (колективній, культурній, соціальній) пам'яті?

Очевидним загальником буде твердження, що історична пам'ять є невід'ємною складовою групової ідентичності. Держава виступає гарантом і протектором цієї ідентичності. В цій останній центральне місце посідають дві складових: мова і колективна пам'ять. Особливе значення ці складові мають у тих суспільствах, які мали історичні перерви в державності, або вона була відсутня, бо і мова і історична пам'ять (яку в цих суспільствах досить часто ототожнюють з історією) виступають головними «контейнерами» ідентичності. Відповідно, саме в таких суспільствах питання політики пам'яті напряду пов'язані з онтологічною безпекою. Питання мови ми тут не розглядаємо, хоча вони тісно переплетені з питаннями пам'яті. Зауважимо, що і країни зі сталою багатовіковою державністю також віддають належне питанням онтологічної безпеки, особливо впродовж останніх десятиліть, коли мнемополітика набула глобального виміру саме як відповідь на виклики культурного глобалізму і розмиття фізичних кордонів.

Виразною ознакою зростання ролі онтологічної безпеки в міжнародних відносинах є збільшення кількості спеціальних досліджень, присвячених проблемам інструменталізації історичної пам'яті в міжнародних відносинах і внутрішній політиці ідентичності (Resende, Budryte, Becker, 2025; Zarakol, 2010; Mälksoo, 2015; Klymenko, Siddi, 2020; Kasianov, 2022a). Глобальне

піднесення політики ідентичності та ренесанс культурницького, етнічного націоналізму підкреслюють важливість історичної пам'яті як потужного інструменту для конструювання та зміцнення національних ідентичностей. Дослідники дедалі частіше відзначають вписування питань захисту, убезпечення (сек'юритизації) колективної пам'яті в традиційні історичні наративи, звертаючи увагу на те, що це посилює соціальну напругу та конфліктність як всередині суспільств, так і в міжнародних відносинах (Tismaneanu, Iacob, 2015; Berger, Kansteiner, 2021).

Дедалі масштабніше поєднання проблем прав людини, перехідного правосуддя та постколоніальних/деколонізаційних ініціатив також сприяє інтенсифікації досліджень про роль пам'яті у розв'язанні проблем історичної несправедливості саме в контексті безпеки (Lim, Rosenhaft, E. 2021). Зростання напруги в політиці убезпечення (securitization) колективної пам'яті дедалі частіше спричиняється спробами контролювати історичні наративи та/чи уникати відповідальності за злочини минулого, що посилює етичну складову політики пам'яті та зростання моралізаторських підходів у дослідженнях (Zarakol, 2010; Subotic, 2018). Сек'юритизація колективної пам'яті стала стратегічним засобом формування громадської думки та збереження політичного контролю, особливо в умовах зростання популізму та авторитаризму в усьому світі.

Крім того, інформаційна революція та стрімка глобалізація інформаційних потоків сприяла масштабному поширенню наративів пам'яті (як правило, таких, що саморепрезентують себе як історію) серед дедалі ширшої аудиторії. Як наслідок, репрезентація та комеморація минулого різних суспільних колективів і груп – від сталих локальних, соціальних, професійних, неформальних та інших груп, до націй та релігійних спільнот, стали предметом уваги, інтересу, занепокоєння та інструменталізації невпинно зростаючої кількості акторів. Розвиток соціальних мереж та мнемонічного активізму посилив цей вплив, надавши урядам, політичним акторам, групам інтересів та окремим особам потужні платформи для інструменталізації, маніпулювання та зловживання колективною пам'яттю і впливу на громадську думку в міжнародному масштабі (Markowska, 2021; Gutman, Wüstenberg 2023).

При цьому конфлікти з історичним корінням продовжують впливати на формування проблем глобальної безпеки. Сек'юритизація пам'яті, спрямована на розв'язання потенційних або наявних конфліктів, часто загострює напруженість у відносинах між державами, впливає на дипломатичні відносини, сприяє мілітаризації пам'яті та геополітичній нестабільності. Усі сучасні збройні конфлікти і війни обов'язково містять звернення до історичної пам'яті та афірмативної історії: російсько-українська війна, вірменсько-азербайджанський конфлікт, ізраїльсько-

палестинський конфлікт, війна Ізраїля проти Ірану, індійсько-пакистанська війна тощо.

У ширшому контексті варто згадати, що на зростання онтологічного занепокоєння вплинули великі геополітичні зрушення кінця 1980-х і 2000-х рр. Розпад світової комуністичної системи та Радянського Союзу, за якими рушило розширення НАТО та Європейського Союзу на схід (безпосередньо пов'язані з міркуваннями безпеки), актуалізували проблему формування єдиної системи європейських цінностей та спільної загальноєвропейської ідентичності (Prutsch, 2015). У свою чергу, вступ країн Балтії, Центрально-Східної Європи та Балкан до ЄС супроводжувався формуванням нового політичного порядку денного, пов'язаного з їхнім самоствердженням як рівноправних членів європейської спільноти. Цей порядок денний містив не лише елементи етноцентричного націоналізму та популізму, які «Стара Європа» намагалася нейтралізувати за допомогою загальноєвропейських транснаціональних структур, не лише комплекси меншовартості, пов'язані з реальним або уявленим статусом субалтерна, але й страхи та тривоги, пов'язані з недавнім травматичним досвідом та історичними несправедливостями тоталітарного минулого чи іноземним домінуванням, які необхідно було осмислити та опрацювати (Mäklsoo, 2009; Andersen, Tornquist-Plewa, 2017; Kasianov, 2022a). Повернення в глобальну політику російського правлячого класу з претензіями на роль глобального гравця і культивуванням ідеї про фізичну загрозу, викликану розширенням НАТО на схід, відбувалося паралельно з культивуванням проблем онтологічної безпеки як в самій країні, так і майже в усіх її сусідів по периметру колишньої імперії. Це був обопільний, взаємопов'язаний процес: колишні імперські периферії відчували онтологічне занепокоєння саме через досвід спільної з метрополією історії. Росія плекала мнемонічне занепокоєння через ревізію цієї спільної історії в колишніх периферіях. Російська війна проти України, значною мірою мотивована історичними претензіями та аргументами, ще більше загострила існуючу онтологічну тривогу серед її безпосередніх сусідів (Narozhna, 2022; Kaunert, Pereira, 2023; Della, 2023).

Основні поняття, типології та структура аргументації

Нижче наведено набір понять, на яких ґрунтується подальша система аргументів і розповідь. Опорним поняттям є вже згадувана *онтологічна безпека*, яка прийшла у сферу політології та міжнародних відносин з психології (Giddens, 1991). У літературі онтологічна безпека описується як стан стабільності та захищеності колективного Я, колективної ідентичності соціальної групи або держави (Mitzen, 2006; Steele, 2008). У міжнародних відносинах держава вважається головним представником колективного Я і гарантом онтологічної безпеки (Innes, Steele, 2016; Subotic, 2018; Markowska, 2021; Gutman, Wüstenberg, 2023). Важливою складовою онтологічної

безпеки є *мнемонічна безпека* (Mällksoo, 2015), яка стосується забезпечення стабільності та функціональності тієї частини колективної ідентичності, яка називається історичною пам'яттю (вона ж соціальна, культурна, колективна).

Історична пам'ять – цілеспрямовано сконструйований засобами історичної політики відносно стійкий набір взаємопов'язаних колективних уявлень про минуле групи, кодифікований і стандартизований у громадських, культурних, політичних дискурсах, стереотипах, міфах, мнемонічних і комеморативних практиках. Історична пам'ять – це культурний конструкт, який слугує для формування і визначення ідентичності та сенсу існування групи, однією з базових основ світогляду (Kasianov, 2022a).

Як припускають деякі вчені, історична пам'ять як складова онтологічної безпеки, може розглядатися в міжнародних відносинах у чотирьох основних проявах: як політична стратегія країни, як різновид суспільної ідентичності, як форма державної поведінки, і, нарешті, як джерело національних цінностей (Bachleitner, 2021).

Онтологічна безпека тотожна мнемонічній: йдеться про збереження та захист історичної пам'яті від внутрішніх і зовнішніх викликів та загроз. Загрози мнемонічній безпеці, реальні чи уявні, неминуче сприйматимуться як небезпека екзистенційна, онтологічна. Історична пам'ять представляється її носієм і промоутером, а також ширшій спільноті як та невід'ємна частина колективного Я, без якої (точніше, без «істинної» версії якої) існування колективного суб'єкта є або неможливим, або неповноцінним. Втрата чи пошкодження колективної пам'яті – рівнозначне загибелі чи неповноцінному існуванню колективного індивіда. Панівна версія історичної пам'яті відповідає домінуючому соціальному дискурсу, забезпечує згуртованість і єдність більшості соціальної групи та контролюється акторами, які перебувають при владі. Сек'юритизація (убезпечення) пам'яті означає формулювання історичних інтерпретацій як проблем безпеки, коли певні чужі наративи вважаються загрозою стабільності та ідентичності спільноти. Це підносить питання пам'яті до рівня питань безпеки, виправдовуючи відповідні дії чи політику імперативом захисту колективної ідентичності чи національної безпеки.

Соціальна група чи держава, в особі суспільних лідерів чи правлячого класу, неминуче сприйматимуть виклик колективній пам'яті, чи то у формі ревізії, заперечення чи альтернативи, як екзистенційний, такий, що загрожує існуванню групи. Така загроза породжує онтологічне (екзистенційне) занепокоєння, що набуває форми *мнемонічної тривоги* (mnemonic anxiety).

Ця форма онтологічної тривоги стає дедалі більш помітною в різних сферах культурного, політичного та соціального життя і все більш відчутною в міжнародних відносинах. Політичні актори дедалі більше

генерують та інструменталізують мнемонічну тривогу, що перетворює її на конфліктогенний фактор, коли турбота про власну мнемонічну безпеку може стати зазіханням на мнемонічну безпеку Іншого. Наратив пам'яті, який вважається складовою ідентичності, часто вступає в антагонізм з іншим наративом, не менш важливим для іншої групи чи суб'єкта. Така ситуація особливо характерна для сусідів або політичних одиниць зі спільною або переплетеною (entangled) історією, особливо якщо це минуле пов'язане з відносинами домінування і підпорядкування.

Озброєння (weaponization) історичної пам'яті, яке доповнює поняття сек'юритизації, просуває маніпуляції з пам'яттю далі, активно використовуючи її як політичний інструмент. У цьому контексті пам'ять не просто убезпечується (сек'юритизується), а навмисно використовується для виправдання агресивних дій. Озброєння характеризується навмисною маніпуляцією, спотворенням або вибіркоким використанням історичних наративів для впливу на громадську думку, контролю наративів та просування певних політичних цілей.

Ці переплетені поняття мають симбіотичний зв'язок, де сек'юритизація пам'яті може створити підґрунтя для подальшої її озброєння і мілітаризації. Коли історичні наративи стають об'єктом і суб'єктом убезпечення – формулюються як імператив національної безпеки – вони стають готовими до стратегічного використання як політична зброя. У цьому взаємозв'язку сек'юритизація пам'яті закладає основу, а подальше озброєння посилює соціально-політичні наслідки маніпулювання колективною пам'яттю і пам'яттю. Російсько-український випадок є найбільш вражаючим прикладом такої динаміки, де убезпечення і озброєння пам'яті трансформувало мнемонічний конфлікт спочатку у війну наративів, а згодом – у збройну агресію, анексію та окупацію (Della, 2023; Bekus, N. (2022); Kasianov, 20226).

Мнемонічна тривога та проблеми мнемобезпеки можуть призводити до таких типів убезпечення/сек'юритизації колективної пам'яті: *реактивної*, спрямованої на боротьбу з вже існуючими, усвідомленими загрозами (реальними чи уявними); *превентивної*, яка фокусується на запровадженні дискурсів, правил, норм та практик, які нібито можуть блокувати уявні загрози; *проактивної*, яка формує бажане культурне та політичне середовище, що має забезпечити онтологічну безпеку в теперішньому та майбутньому, і навіть спрямована на утвердження нової форми колективної історичної ідентичності.

У просторовому вимірі мнемополітика, пов'язана з онтологічною безпекою, діє на національному (внутрішньому), міжнародному та транснаціональному рівнях. *Внутрішня (національна) політика* убезпечення/сек'юритизації колективної пам'яті спрямована на ствердження офіційного наративу пам'яті або запобігання загрозам йому, бо

цей наратив становить основу національної ідентичності, громадянської лояльності і виховання та соціальної згуртованості. *Міжнародна сек'юритизаційна мнемополітика* зазвичай має справу з двосторонніми або багатосторонніми відносинами, що мають на меті або розв'язання минулих конфліктів і примирення, або культивування старих травм і подальшу антагонізацію. *Транснаціональна політика мнемобезпеки* – це абсолютно нове явище, яке створює та інституціоналізує нову, транснаціональну/наднаціональну або космополітичну ідентичність, а також забезпечує для неї безпечне онтологічне середовище.

Звичайно, всі запропоновані типології є лише інструментами аналізу та узагальнення; вони не повинні бути інструментом есенціалізації. Більше того, в практичній політиці вони тісно взаємопов'язані та переплетені. Згадуючи відомий афоризм, можна сказати, що міжнародна мнемополітика зазвичай продовжує внутрішній порядок денний, тоді як остання в свою чергу часто є відповіддю на зовнішні виклики (Bachleitner, 2021). Проактивна політика мнемонічної безпеки може бути сприйнята іншою стороною як превентивна і навпаки. Транснаціональні проекти часто нагадують моделі національної політики, фактично виростаючи на стереотипах внутрішньої мнемополітики.

Проілюструємо всі ці міркування досвідом мнемополітики на європейському континенті, хоча сучасна література вказує на те, що в будь-якому регіоні світу можна знайти подібні патерни взаємозв'язків між колективною пам'яттю та онтологічною безпекою.

Внутрішня мнемополітика

Щодо змісту, то репертуар вітчизняної мнемополітики, спрямованої на захист і підтримку наративу національної пам'яті, мало змінився з часу появи такого наративу. Мнемополітика, спрямована на формування та захист національної чи громадянської ідентичності, сягає корінням часів становлення національних держав та публічної, масової політики. Створення відносно однорідної історичної пам'яті було і залишається таким же важливим завданням для національних держав, як і забезпечення спільного медіуму для всієї спільноти громадян у вигляді стандартизованої державної мови. У будь-якій національній державі офіційний історичний метанаратив репрезентує біографію спільноти, яка називається нацією, незалежно від того, чи базується державна ідеологія переважно на принципах етнічного чи громадянського націоналізму. У контексті концепції онтологічної безпеки досягнення відносної гомогенності у сфері історичної пам'яті набуло особливого значення для мнемополітики в країнах з розділеною пам'яттю (під цю категорію підпадають майже всі країни, які пережили період комунізму та мали досвід тоталітаризму) та у країнах, які сформувалися з різномірних культурних, етнічних та релігійних одиниць.

З кінця 1980-х рр. на європейському континенті дедалі виразніше простежується тенденція до ревіталізації, а потім й ескалації мнемополітики. Індикатором глибини та розмаху цих процесів можна вважати монументальний мегапроект з дослідження місць пам'яті, здійснений П'єром Нора та професійною спільнотою суспільствознавців Франції (Nora, 1996-1998). Прикметно, що перший том англомовного видання мав назву «Conflicts and Divisions» («Конфлікти і поділи»). Знаменитий «суперечка істориків» *Historikerstreit* кінця 1980-х у Німеччині, яка стала справді знаковою подією, що багато в чому визначила внутрішню і зовнішню політику Німеччини (Pensky, 1989, 351-380; Berger, 2003)¹, також має слугувати вагомим свідченням початку глобального повороту пам'яті та посилення зв'язків між мнемополітикою і безпековим порядком денним. Після об'єднання Німеччини додалася проблема осмислення досвіду комуністичного режиму, долі оstarбайтерів, колоніального минулого.

В інших країнах «Старої Європи» зростання мнемонічної тривоги було пов'язане з необхідністю подолання та осмислення ще дуже свіжої пам'яті про диктаторські режими (Португалія, Греція, Іспанія), переосмислення пам'яті про фашизм (Італія), чи переосмислення спадщини громадянської війни, як в Іспанії, де спроби добровільної амнезії виявилися лише тимчасово успішними. Формування пам'яті, трансформація комунікативної пам'яті в культурну спричиняло (і надалі спричиняє) конфліктні ситуації між різними носіями і побоювання внутрішнього конфлікту через можливий чи реальний антагонізм різних пам'ятей (Troebst, 2010; Navarro Mana, 2021).

Вже згадані фундаментальні зрушення на європейському континенті, що розпочалися наприкінці 1980-х рр. і тривають донині, безпосередньо вплинули на посилення та ескалацію внутрішньої мнемополітики.

Країни, звільнені від «комуністичного ярма», заходилися відновлювати «історичну справедливість» та «історичну правду», знаходячи їх в етноцентричних наративах історії, що зародилися в «національних відродженнях» другої половини XIX ст. Мнемонічні бійці² безпосередньо пов'язували цей процес з відродженням справжньої, прийнятної для спільноти національної ідентичності, пошкодженої чи занедбаної комуністичними режимами (Antohi, Trencsényi, Apor, 2007; Miller, Lipman, 2012; Pakier, Wawrzyniak, 2015).

Внутрішня мнемополітика в посткомуністичному світі впливала з утвердження етнонаціонального історичного міфу, засудження та

¹ Фактично, дискусія істориків перетворилася на дебати про вибір між етнонаціоналізмом і конституціоналізмом (громадянським націоналізмом).

² Я використовую типологію мнемонічних акторів, запропоновану Майклом Бернхардом та Яном Кубіком (Bernhard, Kubik, 2014)

масштабного вилучення з символічного простору елементів історичної пам'яті про комуністичні режими, які репрезентувалися мнемонічними війнами як загроза національній ідентичності. Це була одночасно реактивна і превентивна, справді афірмативна мнемополітика, в якій подолання комуністичної спадщини та її витіснення з символічного простору мало виразний відбиток мнемонічного занепокоєння, пов'язаного з травматичним минулим і побоюванням його повернення (Troebst, 2010; Blacker, Etkind, and Fedor 2013).

Ця політика також включала люстрацію, яка не була безпосередньо пов'язана з мнемонічними питаннями, але містила їхні елементи (наприклад, використання історичної експертизи для прийняття політичних рішень, контекстуалізація минулого у вирішенні проблем з демократизацією та верховенством права), правосуддя перехідного періоду (Dvořáková, Milardović, 2007; Stan, 2010), яке включало реабілітацію жертв комуністичних режимів та судові процеси над партійними та державними функціонерами, і, нарешті, декомунізацію символічного простору, спрямовану на ревізію місць пам'яті, усунення символів комунізму та заборону публічного використання комуністичної символіки.

Утвердження та захист нового домінуючого наративу пам'яті проявилася у появі нових інструментів, що регулюють сферу історичної пам'яті. Починаючи з 1990-х рр., на європейському континенті з'являється новий тип законодавства – так звані меморіальні закони (Kasianov, 2016, 63-74; Korosov, 2018; Nekoliak, 2024). З'явилося два типи таких законів. Один стосувався легітимізації винайдені традиції, встановлення та регулювання офіційно схвалених комеморативних практик і ритуалів (День незалежності, дати національних трагедій чи тріумфів, вшанування історичних подій та постатей, важливих для національної ідентичності), встановлення нормативних визначень історичних подій (наприклад, визнання французьким парламентом у 2001 році депортації вірмен 1915 р. або українського Голодомору 1932-1933 рр. українським парламентом у 2006 р. актами геноциду). Другий тип стосується заборон та обмежень і включає закони про заперечення історичних подій (наприклад, заперечення Голокосту), покарання за неприйнятну публічну інтерпретацію історичних фактів, подій та явищ, а також заборону вшанування пам'яті небажаних та стигматизованих історичних явищ (наприклад, комунізму та нацизму).

Саме ця друга група законодавчих актів власне і є прикладом прямих дій держави, спрямованих на забезпечення мнемонічної безпеки. У багатьох випадках законодавці прагнули запобігти певним видам соціальної поведінки або діям, які вважалися шкідливими для суспільного порядку і моралі. Мабуть, закони про заперечення Голокосту, які зазвичай розглядаються в контексті боротьби з ксенофобією, расизмом та баналізацією злочинів проти людяності, є найвідомішим проявом цієї

тенденції. З моменту появи першого закону про пам'ять, що передбачав покарання за небажану публічну інтерпретацію минулого (закон Гессо 1990 р. у Франції, який стосувався дискримінації за расовими, етнічними, національними чи релігійними ознаками і зокрема, вимагав покарання за заперечення Голокосту), до 2018 р. тридцять країн Європи збагатили європейське законодавство різними актами, що забороняють і криміналізують публічні прояви, які вважаються порушенням нормативної інтерпретації історії, саме такої, що баналізує чи заперечує злочини проти людяності або виправдовує ксенофобію і расизм – важливо розуміти, що в більшості випадків заборона на небажану інтерпретацію минулого безпосередньо пов'язувалася саме з діями, які являли суспільну небезпеку (Korosov, 2018; Zarakol, 2010).

Законотворчість у сфері мнемополітики, започаткована в країнах «старої Європи», заграла новими барвами з розширенням Європейського Союзу на Схід. Як уже згадувалося, головною проблемою для новачків ЄС було осмислення недавнього комуністичного минулого і його подолання. Саме тут вістря меморіальних законів було спрямоване проти акторів і публічних практик, які сприймалися як спроби виправдати або навіть повернути комуністичне минуле. Цей елемент був відсутній у меморіальному законодавстві «старої Європи». На європейському посткомуністичному просторі гострота боротьби з комуністичним минулим була зумовлена не тільки і не стільки побоюваннями реставрації комунізму (ці побоювання були радше частиною алармістської риторики у внутрішньополітичній боротьбі, ніж страхом перед реальною загрозою). Тут міркування внутрішньополітичної безпеки були радше пов'язані з тим, що носії нібито комуністично-ностальгічного наративу сприймалися як внутрішні агенти зовнішньої сили. Росія була саме такою потугою, яка з початку 2000-х рр. взяла курс на нормалізацію радянського минулого і, таким чином, (у свідомості східноєвропейських еліт) – на нормалізацію історії радянського панування на територіях за «залізною завісою».

Таким чином, закони про пам'ять, які регулювали нормативні інтерпретації комуністичного минулого і запроваджували санкції за порушення цих норм, можна вважати спробами забезпечити онтологічну безпеку у внутрішньополітичному полі. Закони, які криміналізували заперечення комуністичних злочинів, були прийняті в Польщі (скасовані в 2011 р.), Литві (2010 р.) та Чехії (1993 р.). Литва, Угорщина та Польща запровадили кримінальне та адміністративне покарання за публічну демонстрацію комуністичної символіки (зазвичай згадуваної разом з нацистською). Останні дві країни скасували такі покарання у 2011-2013 рр. У 2015 р. Україна продовжила цю політику в умовах російської агресії, що розпочалася у 2014 р.: країна має найбільшу кількість кримінальних справ та судових вироків у Європі за звинуваченнями у публічному використанні

символіки комуністичного режиму (понад 300 у 2022 - 2025 рр.)¹ та найтяжчі санкції: до п'яти років позбавлення волі з конфіскацією майна, а у сукупності вирок може сягати 10 років позбавлення волі (Nekoliak, 2024; Kasianov, 2023).

Окрім копіювання існуючих форм мнемополітики, країни-новачки Європейського Союзу запровадили нові нюанси та практики. Наприклад, вони трансформували існуючий досвід правосуддя перехідного періоду відповідно до своїх умов, спираючись на уроки комісій з розслідування (також відомих як «комісії правди») у Латинській Америці та Африці протягом 1970-х і 1990-х рр. (Bakiner, 2015). Подібні комісії були створені в об'єднаній Німеччині (1992), Литві, Латвії, Естонії, Польщі (всі в 1998) та Румунії (2006). Їх відмінність від попередників полягала в тому, що вони зосереджувалися переважно на періоді комуністичного правління, майже повністю виключаючи елемент примирення, присутній у багатьох латиноамериканських і африканських «комісіях правди». Всі вони зосереджувалися на втратах власної нації, зображуючи її виключно як жертву і поєднуючи мученицький наратив з героїчним, демонструючи здатність нації до опору і виживання (Beattie, 2015), що можна вважати парадигматичним дискурсом онтологічної тривоги.

Такий самий підхід ми спостерігаємо в музеях, що зображують жахи комуністичного тоталітаризму. Вони часто повторюють наративну структуру музеїв, що представляють злочини нацизму або присвячені Голокосту (наприклад, Яд Вашем), або, успадковують техніки репрезентації, характерні для комуністичних режимів (котрі колись спеціалізувалися на викритті і засудженні злочинів нацизму). Яскравими прикладами таких музеїв є Музей окупації і боротьби за свободу спільно з Центром досліджень геноциду і опору Литви у Вільнюсі (Литва), Музей «Будинок терору» в Будапешті (Угорщина), Меморіал жертв комунізму і опору в Сігету-Мармацій (Румунія) і Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» у Львові чи Музей Голодомору-геноциду в Києві (Україна). Ці музеї перейняли для засудження комунізму дискурсивні прийоми і методи репрезентації, розроблені комуністами для засудження нацизму. Елементи засудження нацизму також присутні в більшості таких музеїв, але вони радше слугують засобом обґрунтування поширеної у Східній Європі тези про спорідненість і рівнозначність комунізму і нацизму (Norris, 2020).

Абсолютно новим винаходом країн регіону, які повернулися до європейської родини, стали інститути національної пам'яті. Такі інституції

¹ Пораховано за: Єдиний державний реєстр судових рішень, reyestr.court.gov.ua. Щоправда, більше 90% судових засідань закінчуються угодою зі слідством і заміною ув'язнення на випробувальний термін.

з'явилися (під різними назвами) у Польщі (1998), Словаччині (2002), Україні (2006), Чехії (2007), Естонії (2008) та Румунії (2009). Польський Інститут національної пам'яті вирізняється з цієї когорти, поєднуючи дослідницьку, архівну, просвітницьку, освітню та прокурорську функції (Stola, 2012), суттєво впливаючи на внутрішню і зовнішню мнемополітику. Наявність прокурорської функції прямо вказує на сек'юритизацію сфери колективної пам'яті.

Всі ці інституції, частина з яких припинила свою діяльність (наприклад, комісії в Німеччині, Литві, Естонії та Угорщині) або трансформувалася в освітньо-просвітницькі та пропагандистські установи, були об'єднані не лише спільністю інтересів певних політичних і соціальних груп, а й спільним модусом мнемонічної тривоги. Варто зазначити, що центральною ідеєю всіх цих інституцій була теза про свою націю як жертву. Всі вони так чи інакше стверджували думку про те, що комунізм був нав'язаний ззовні і становив загрозу самому існуванню нації, а отже, не мав громадянства на її території. Простір існування нації має бути очищений від символів і спадщини цього режиму, і комунізм не повинен повертатися в цей простір. Нарешті, комунізм не лише чужий національній ідентичності, але й є екзистенційною загрозою для нації. У цій логіці інституції, які зберігають і примножують правильну історичну пам'ять, стають охоронцями онтологічної безпеки і перетворюються на своєрідну варту колективної пам'яті.

Інституціоналізація політики пам'яті у поєднанні з легітимацією офіційно схвалених наративів пам'яті через спеціальні закони, розглядалася мнемонічними бійцями та зацікавленими соціальними групами як інструменти забезпечення відносно гомогенної історичної ідентичності та захисту її як від внутрішньої корозії, так і від зовнішніх викликів, пов'язаних з глобалізацією, євроінтеграцією та докорінною реконфігурацією геополітичного простору у 1990-2010-х рр.

У цьому сенсі, перефразовуючи відомий афоризм, можна сказати, що внутрішня політика сек'юритизації історичної пам'яті водночас була продовженням зовнішньої політики.

Міжнародна мнемополітика

Міжнародна мнемополітика – це, як правило, репрезентація та захист національних наративів пам'яті (зокрема, груп, що перебувають при владі в національних урядах) на міжнародній арені, переважно у двосторонніх відносинах або в міжнародних організаціях. У будь-якому випадку позиція держави як актора на сцені міжнародної мнемополітики визначається наявністю історичного національного метанаративу, який зазвичай формується в епоху становлення національних держав. Такий метанаратив (*grand récit*, або *мастер-наратив*) може з часом змінюватися в деталях або інтерпретації окремих подій, однак його основа, сформована в цю епоху, залишається незмінною – це автобіографія нації-держави або держави-нації,

презентована зовнішньому світу, що складається з інших держав з їхніми біографіями. У цьому випадку онтологічна безпека пов'язана з необхідністю визнання та легітимізації такої біографії іншими народами та міжнародним співтовариством і захисту її від зовнішніх зазіхань.

Міжнародна мнемополітика зазвичай є найбільш проблематичною та конфліктогенною серед держав зі спільним минулим, або так званою переплетеною (entangled) історією. Тут мнемонічне занепокоєння може бути спровоковане цілим набором чинників: від можливих територіальних претензій на основі історичних аргументів, до конкуренції за цивілізаційну першість, від суперечливих засновницьких міфів, до суперечок за право власності на культурну спадщину, від розбіжностей в оцінці спільного минулого, до зазіхань (реальних чи уявних) на культурний та політичний суверенітет.

Мнемонічна тривога впливає зі специфічного, презентистського сприйняття та розуміння минулого. В рамках такого сприйняття уявне, сконструйоване минуле, власне мастер-нарратив, сприймається не лише як інструмент політики, а як фундамент національної ідентичності та позачасовий, трансцендентний феномен. Сконструйоване минуле в цьому випадку є не лише політичним інструментом, але й невід'ємною частиною світогляду, переконань, системи цінностей. Мнемонічна тривога виникає як реакція на уявну загрозу цьому світогляду та системі цінностей, а отже, тісно пов'язана з відчуттям онтологічної безпеки. Відповідно, вона спонукає до дій, спрямованих на запобігання або усунення цієї загрози.

Ці дії можуть бути конструктивними: заохочення примирення і взаєморозуміння в стилі агоністичної пам'яті або просування космополітичних/транснаціональних нарративів пам'яті (наприклад, побудова спільної європейської історичної ідентичності на основі спільних цінностей і спільного історичного досвіду, зусилля з примирення або узгодження конкуруючих нарративів) або деструктивними, зосередженими на нав'язуванні домінуючого нарративу пам'яті та антагоністичних версій минулого, заперечення альтернативних версій, аж до намагання піддати обструкції чи знищити їх носіїв.

Двосторонні відносини

Очевидно, найбільш репрезентативним прикладом конструктивної чи агоністичної політики пам'яті є діяльність двосторонніх історичних комісій, історія яких сягає ще міжвоєнного періоду: перша така комісія, франко-німецька, була створена у 1935 р. Подальша дев'яносторічна історія таких комісій демонструє вражаючу повторюваність підходів до проблеми пошуку консенсусу та результатів їхньої діяльності. Центральним завданням таких комісій зазвичай було узгодження суперечливих тем спільної історії та спроба гармонізувати їх інтерпретацію, щоб уникнути антагоністичних історичних нарративів (Cattaruzza, Zala, 2024, 123–143). Перелік двосторонніх

комісій післявоєнної доби був великим: Західнонімецько-польська (пізніше німецько-польська), західнонімецько-чехословацька, німецько-ізраїльська, німецько-французька, німецько-українська, німецько-російська, російсько-українська, російсько-литовська, російсько-латвійська, російсько-польська, австрійсько-українська, австро-югославська, східнонімецько-угорська, східнонімецько-болгарська, чехословацька двосторонні комісії з Польщею, СРСР, Болгарією, Югославією, Угорщиною, італо-югославська (пізніше італо-словенська та італо-хорватська) тощо.

До цього переліку увійшли комісії, створені в період конкуренції та співіснування «західного» і «східного» блоків (тобто з 1945 по 1989 рік), а також ті, що з'явилися після розпаду «східного блоку» у 1990-х і 2000-х рр. Незважаючи на ідеологічні розбіжності і навіть антагонізм по обидва боки «залізної завіси», мета двосторонніх комісій до 1989 р. була практично однаковою: подолання конфліктів і антагонізмів між сусідніми національними наративами, примирення і запобігання конфліктам. У демократичній Європі рішення шукали переважно шляхом пошуку консенсусу, тоді як країни Варшавського договору досягали уявної єдності через диктат комуністичної ідеології, нетерпимої до будь-яких проявів націоналізму (Cattaruzza, Zala, 2024).

Тривалий досвід роботи таких комісій показує, що історики, особливо ті, хто віддає перевагу жанру аналітичної історії, можуть домовитися, хоча б тому, що готові визнати темні місця в біографіях своїх народів і держав та зрозуміти мотивацію колег, які створюють біографії інших. Проте ефективність повністю залежала від внутрішньополітичної кон'юнктури та розуміння культурного суверенітету, і значною мірою – від розуміння онтологічної (і мнемонічної) безпеки. Як правило, найбільшим успіхом таких комісій є взаємне вилучення з національних наративів (передусім підручників) негативних стереотипів сусіда та відповідного трактування його дій у минулому. Навіть досягнення позитивного результату (як приклад зазвичай наводять франко-німецькі домовленості, призвели до видання спільного підручника), не завжди було стійким і зазвичай мало локальний вплив. Публікація спільних підручників або навчальних посібників, що розглядалася як максимальний успіх, зазвичай мала характер мирно співіснуючих монологів, а не діалогу: це засвідчує досвід подібних проєктів у Балтійському, Південно-Східному та Кавказькому регіонах (Van der Leeuw-Roord, 2008, 7-8). Традиційну стійкість національних наративів, крім багатьох інших чинників в душі політичного реалізму можна пояснити саме міркуваннями онтологічної безпеки і мнемонічної тривоги, особливо в регіонах, які були об'єктами імперського і колоніального домінування.

Росія – Україна: випадок екстремальної сек'юритизації

У складних російсько-українських відносинах спільне історичне минуле, яке сприймається і концептуалізується обома сторонами як спільна

або переплетена історія, породило мнемонічну тривогу, яка, в свою чергу, викликала країні прояви онтологічного убезпечення, що призвело до озброєння минулого і війни. Російсько-український випадок ілюструє ситуацію, описану в літературі: коли питання онтологічної безпеки в певний момент переважають міркування фізичної безпеки (Mitzen, 2006, 342; Steele, 2008, 2). Отже, розбіжності і, в даному випадку, протилежні інтерпретації спільної чи переплетеної історії сприймаються обома сторонами як загроза основам національної ідентичності, а отже, як екзистенційна загроза. Відповідно, суперечливі історичні наративи перетворюються на невід'ємні елементи екзистенційного конфлікту, стають битвою світоглядів і фактичною війною.

Обидві країни на початку 1990-х рр. стали на шлях культурної та політичної гомогенізації з метою формування у себе цілісного простору політичної ідентичності та зміцнення громадянської лояльності. Їм довелося мати справу з різнобарвним гобеленом внутрішнього культурного, мовного, історичного та цивілізаційного розмаїття. Крім того, історичні регіони, які колись слугували культурними та цивілізаційним пограниччям, являли виклики об'єднавчому наративу, оскільки нерідко вони вже мали стійкі форми місцевої ідентичності, які сформувалися ще в період домінування метрополії.

Обидві країни прийняли поєднання громадянського та етнічного націоналізму, підкреслюючи поняття «народ» як ключове для їхньої політичної нації. Російська конституція акріплює поняття «багатонаціонального народу», тоді як в Україні в Конституції йдеться про «український народ – громадян усіх національностей» (Konstytutsia, 1996).

Культурна та політична гомогенізація російського суспільства ґрунтується на принципі громадянської лояльності, але при цьому конституційно закріплено поняття «державотворчий народ», яке стосується етнічних росіян. В українській Конституції таке визначення відсутнє, але термін «нація» стосується етнічних українців (Konstytutsia, Ст. 11), що періодично ускладнює розуміння об'єднавчого дискурсу у розв'язанні питань формування громадянської нації. Практичні рішення в обох випадках включали централізовану освітню політику, запровадження об'єднавчого дискурсу та правове регулювання сфер пам'яті, що часто здійснювалося за допомогою ідеологічних, адміністративних та юридичних засобів.

Обидві країни запровадили уніфіковані програми викладання історії, базовані на державному стандарті, хоча їх реалізація зіткнулася з проблемами, зокрема, у збереженні послідовності на тлі коливань політичних директив та етноцентричних інтерпретацій історії. В обох країнах дозволено викладання регіональних версій історії як доповнення до мастер-наративу. Росія також запровадила шкільні курси національних суб'єктів федерації. В обох випадках наявність окремих регіональних

наративів, чи спротиву регіонів запровадженню об'єднанчому мастер-нарративу, була предметом стурбованості держави і політичних суперечок (Rumyantsev, 2025; Penkala, Derluyn, Lietaert, Winter 2020; Popson, 2001; Gajani, Lässig, Repoussi, 2019; Yakovenko, 2009; Sereda, 2013).

Регулювання інтерпретацій минулого включало ухвалення «меморіальних законів», які встановлювали межі розбіжностей в інтерпретаціях та наслідки порушення цих меж. Обидві країни використовували служби безпеки та правоохоронні органи для забезпечення дотримання історичних наративів і боротьби з викривленнями минулого, які вважалися загрозою для офіційного нарративу (Zhurzhenko, 2022; Kasianov, 2025; Korosov, 2018).

Мастер-нарративи стандартно виконували функцію громадянського виховання. Росія наголошувала на інтегралістських прагненнях як всередині країни, так і по зовнішньому периметру, вдаючись до етнокультурного іредентизму і месіанізму, тоді як Україна зосередилася на культурному і політичному суверенітеті та емансипації від російського домінування. Росія з початком 2000-х перейшла на неоімперський проєкт, позиціонуючи себе як країну з особливим історичним шляхом і місією, (White, Feklyukhina, 2014; Mälksoo, M. 2023), протиставляючись Заходу,¹ тоді як Україна прийняла національно-державний проєкт, орієнтований на інтеграцію в європейську та світову спільноти, представляючи північного сусіда як цивілізаційного Іншого.

Нарешті, обидві країни прагнули визнання з боку уявного Заходу за допомогою мнемополітики. Україна використовувала історичні аргументи, щоб довести свою одвічну європейськість. Росія прагнула відновити уявний історичний статус великого глобального гравця, розглядаючи невизнання цього статусу, зокрема і в історичній ретроспективі як онтологічну загрозу (Hansen, 2016; Narozhna, 2022). Якщо у 2000-ні рр. російський правлячий клас змагався за здобуття особливого статусу у відносинах із Заходом, представляючи минуле країни як частину європейської історії, то в 2010-х рр. спостерігалось наростання конфронтації і перехід на антизахідне трактування історії, де питання онтологічної безпеки (реальної чи удаваної) відігравали важливу роль.

Натомість Україна та всі західні сусіди (за винятком Білорусі) розглядали ці прагнення як виклик їхній онтологічній і навіть фізичній безпеці. Великодержавні прагнення спровокували сплеск онтологічної тривоги в країнах Балтії, Польщі й Україні (Astrov, 2012; Fedor, Kangaspuro,

¹ Останні декілька років в російському суспільстві активно просувається ідеологема «держави-цивілізації», яка є нічим іншим, як новим виданням ідеї її винятковості, «особливого шляху» та особливої «планетарної» місії.

Lassila, Zhurzhenko, 2017; Kasianov, 2022a), тим більше, що з середини 2000-х рр. колишня метрополія розпочала реактивну і водночас проактивну експансіоністську міжнародну мнемополітику, зосереджену на боротьбі з трактуваннями російського минулого, які її провідники вважали загрозою. Це була відповідь на мнемонічний порядок денний, привнесений у міжнародні відносини новими членами ЄС з Центральної Європи і Балтії, які просуvalи ідею подвійної окупації (нацистської та радянської) і кидали виклик засадничому неорадянському російському міфу про визвольницьку Європу від фашизму. Починаючи з 2009 р., коли президент Медведєв створив спеціальну комісію для боротьби з фальсифікаціями російської історії за межами країни, до початку 2020-х рр. питання історичної пам'яті з'явилися у таких стратегічно важливих документах, як Конституція, Стратегія національної безпеки (Gustafsson, 2020) та Концепція зовнішньої політики. Росія просуvalа питання історичної пам'яті як питання національної безпеки. Зберігалась традиція обов'язкової присутності представників силових відомств в установах і організаціях, які займаються історичною політикою. У «комісії Медведєва» були присутні представники Міністерства оборони рф та Служби зовнішньої розвідки (СВР). Російське історичне товариство, найбільшу і найщедріше фінансовану державою (формально) громадську організацію, очолює голова СВР Сергій Нарішкін. У слідчому комітеті країни створено спеціальний підрозділ по боротьбі з історичними фальсифікаціями.

Варто зауважити, що у ширшому контексті відносин між колишнім імперським ядром та периферіями, таких як взаємодія з країнами Балтії, Польщею, Грузією та країнами Центральної Азії, Україна посідала особливе місце. У неминучих розбіжностях і суперечностях історичних наративів колишніх субалтернів та імперського центру російські мнемонічні бійці загалом визнавали історичну самобутність і навіть окремішність колишніх імперських периферій та їхнього населення, не забуваючи підкреслювати «цивілізаційну роль» своєї країни, та ставлячись до них у відверто орієнталістський спосіб.

Сприйняття України російськими культурними і політичними елітами суттєво відрізняється. Історично склалося так, що Україна та українці не сприймалися як окремий культурний та цивілізаційний «Інший». Як вже згадувалося, особливо з середини XIX ст., російська політична та культурна еліта майже одноставно розглядала українців лише як частину російського народу, а землі, які вони населяли, вважала частиною історичних російських територій (Miller, 2003). Ця точка зору зміцнювалася домінуючим в той час гегелівським розумінням історії, яке ділило світ націй на «історичні» (державні) і «неісторичні» (недержавні). Українці, розділені між імперіями, сприймалися російськими елітами винятково як такі, що можуть існувати лише як частина російської держави-імперії.

Російські правлячі еліти розглядали українців буквально як «малоросів», як природних підданих російської імперії, невід'ємну частину російського народу. Отже, історична суб'єктність українців могла визнаватися лише в рамках російського етатистського історичного наративу, як його невід'ємна частина. Визнаючи самотність української народної культури, російський правлячий клас та культурні еліти не вважали її легітимною основою для суверенітету. Відповідно, російська історична свідомість культивувала право власності на українську історію та територію, заперечуючи окремішність і суверенність українців. Сучасні російські підручники з історії представляють важливі події української історії як частину російського державницького наративу (Baturina, 2011; Kasianov, 2022b; Yaremchuk, V. 2024). Нещодавній поворот, пов'язаний з остаточною державною монополізацією сфери видання підручників з історії під контролем В. Медінського, радника російського президента, засвідчує перехід від секьюритизації до озброєння, мілітаризації шкільної історії та сигналізує фундаментальний зсув у зміні сприйняття України: традиційне трактування самостійницьких та європейських аспірацій українців як «західної інтриги» доповнюється представленням сучасної України як екзистенційної загрози російській ідентичності.

Починаючи з XIX ст., власне з часу конкуренції національних проєктів з імперськими, російські еліти відкидають будь-яке уявлення про українське самовизначення як природне, натомість зображуючи його як продукт зовнішніх маніпуляцій, зокрема, західних держав. Починаючи з XIX ст., українські прагнення культурної та політичної емансипації розглядалися як частина ширшої «західної» антиросійської змови, пов'язаної з польськими, або австрійськими, або німецькими інтересами.

Усі ці історичні уявлення відновилися і зберігаються у сучасному російському дискурсі, прикладом чого є артикуляція російським президентом кількох взаємозаперечувальних¹ тез: сучасна українська держава є штучним витвором більшовиків, «історичні» російські території були несправедливо включені до складу України, росіяни та українці є одним народом. Російські ідеологи представляють найочевиднішим мотивом секьюритизації образ України як маріонетки Заходу і плацдарм антиросійської політики.

Для сучасного російського правлячого класу спільне минуле слугувало обґрунтуванням і передумовою реінтеграції України в спільний культурний, економічний і політичний простір після розпаду СРСР. Російський правлячий клас і більшість культурних еліт були схильні розглядати спільне минуле як підставу для того, щоб ставити під сумнів політичну самостійність

¹ Очевидною суперечністю є поєднання тези про один народ з тезою про «подаровані» території.

України або навіть заперечувати її взагалі. Для українських культурних і політичних еліт спільне минуле стало відправною точкою для емансипації, виходу з-під російської гегемонії, російський світ був установчим Іншим. Українські опоненти російських дискурсмонгерів вбачали в спільному минулому мотивацію для «цивілізованого розлучення» або підставу для негативного іншування «старшого брата». Таким чином, спільне минуле стало основою для двох антагоністичних історичних наративів, які кожна сторона розглядала як загрозу онтологічній безпеці. Усамостійнення, відокремлення українського мастер-наративу було викликом фундаментальним засадам російського мастер-наративу, ударом по «інклюзивній» імперській ідентичності. Для України «реінтеграційні» пропозиції російського правлячого класу означали перспективу втрати ідентичності, крайню форму онтологічної небезпеки. Дії окупаційної влади спочатку в Криму і самопроголошених «республіках» Донбасу, а потім і в новоокупованих регіонах: заборона викладання української мови та історії, ліквідація українських місць пам'яті, насильницька паспортизація, зміна експозицій в музеях, переіменування вулиць, примусовий перехід в російське громадянство, терор проти українських активістів – підтвердили обгрунтованість цих очікувань.

Російський правлячий клас і культурні еліти вважають претензії України на відокремлення і суверенітет, а також прагнення стати частиною Заходу, екзистенційною загрозою для історичного тіла своєї країни (з Україною як його невід'ємною частиною).

Українські політичні та культурні еліти і значна частина суспільства прагнули утвердити фундаментальну відмінність України в рамках цієї колись спільної історії, підкреслюючи культурну та історичну відмінність України і вимагаючи визволення з-під російського домінування, яке часто сприймалося і представлялося як колоніальний досвід. Як згадувалося раніше, це бачення також сягає рубежу XIX-XX-го ст., коли український національний наратив виник саме як контртеза російському мастер-наративу (Plokhyy, 2005). Саме відтоді українська історіографія представляє північного сусіда як цивілізаційного та культурного Іншого, а спільне минуле – як історію поневолення та гноблення з боку цього Іншого. Таким чином, для українців спільна історія стала не приводом для прагнення до спільного сьогодення і майбутнього, а виправданням для розставання. «Україна – не Росія», президент Л. Кучма, якому опоненти закидали «проросійську» орієнтацію, цією назвою книжки досить виразно висловив цю ідею (Kuchma, L. (2004).

Таким чином, суперечка про спільне минуле вилилася в екзистенційний антагонізм між російським неоімперським та українським національними проєктами і зіткнення двох суб'єктів онтологічної безпеки. При цьому Україна потрапила саме в ту парадигму, коли фізична та онтологічна безпека

сприймаються як тотожні: намагання російського правлячого класу запровадити «спільне минуле» трансформувалися в агресивні дії в сучасності, загарбання «російських історичних земель» та фізичне знищення українців. Описувана в літературі ситуація, коли міркування онтологічної (в даному разі мнемонічної) безпеки можуть переважати острах фізичної небезпеки, бо втрата колективної ідентичності сприймається як крок до фізичної загибелі спільноти, присутня в Україні. І навпаки, втрата фізичної безпеки (наприклад, втрата суверенітету і незалежності країни) сприймаються як вирішальний крок до загибелі української нації, як етнічної, так і політичної.

Очікувано, більшість українських політичних і культурних еліт сприйняли російську ідею «єдиного народу» і спільної історії як загрозу самому існуванню українців як суверенної нації.

Росія просувала ідею спільності минулого в Україні різними засобами з початку 2000-х рр. Наприклад, з 2003 по 2013 рік діяла російсько-українська комісія істориків, яка розпочала свою роботу з обговорення змісту шкільних підручників з історії, але досить швидко перейшла до режиму взаємних консультацій: українська частина комісії охоче обговорювала спірні питання, але не приймала ідеї «узгодження» (Kulchytsky, 2019). Водночас активна частина української громадськості сприйняла російські пропозиції узгодження проблемних моментів спільного минулого саме як зазіхання на українську ідентичність, тобто, як онтологічну загрозу.

Результатом подальшої роботи комісії стала публікація двох популярних нарисів. Українські історики написали історію України, видану російською мовою. Російські історики написали історію своєї країни, перевидану українською мовою. Численні дискусійні зустрічі в рамках комісії привели до очікуваного результату: українська сторона продемонструвала українське бачення спільної історії, представивши її як суверенну історію України в рамках етноцентричної версії. Російська сторона представила доволі стандартний державоцентричний наратив історії, хоча і з вкрапленнями інших підходів. Варто зауважити, що обидві книги вийшли мізерним накладом, перетворившись в подарункове видання, які не мають циркуляції в науковому чи публіцистичному обігові.

Росія водночас проводила в Україні активну політику, спрямовану на поширення нормативних російських історичних наративів, особливо тих, що стосуються її ролі у Другій світовій війні, через телебачення (десятки російських телеканалів вільно працювали в Україні в кабельних і супутникових мережах), пресу, російські громадські організації (як російські юридичні особи, так і зареєстровані в Україні), а також російські державні організації, такі як «Россотрудничество».

Після Помаранчевої революції 2004 р. відбулася ескалація протиріч у двосторонніх відносинах, пов'язана з поразкою проросійського Віктора Януковича на президентських виборах в Україні та посиленням євроінтеграційних прагнень України. Це торкнулося і сфери мнємополітики. Росія у 2006-2010 рр. вступила в період війн пам'яті з Україною (і одночасно – з країнами Балтії) щодо переоцінки їхнього спільного минулого. У російського істеблїшмену найбільше роздратування викликали зусилля українських мнємонічних акторів за часів президентства В. Ющенка, спрямовані на посилення націоналізації української історії. Ця політика все більше робила її схожою не на братню державу, а на вічного суперника і гнобителя. У цей період вона вдалася до численних дипломатичних демаршів щодо вшанування в Україні історичних подій, дат, героїзації організацій та особистостей, які в російському історичному міфі ототожнювалися з антиросійським порядком денним (козацький гетьман Іван Мазепа, який виступив проти (зрадив у російському міфі) Петра I.), Конотопська битва 1659 р., яка закінчилася поразкою московських військ, зруйнування столиці українських гетьманів Батурина московськими військами у 1708 р., назване українцями Батуринською різаниною, історія Організації українських націоналістів і Української повстанської армії та їхніх лідерів (Kasianov, Smolii, Tolochko, 2013; Kasianov, 2025).

Контрзаходи, спрямовані на блокування зусиль України щодо визнання Великого Голоду 1932-1933 рр. в Україні (Голодомору) геноцидом українців на рівні міжнародних організацій, таких як ООН, ЮНЕСКО чи ОЕСР, перетворилися на справжню дипломатичну війну. У 2008 р. тодішній російський президент офіційно відхилив запрошення відвідати церемонію відкриття новозбудованого меморіалу Голодомору в Києві та опублікував відкритого листа до Ющенка, сповненого зухвалих висловлювань та образливої риторики (Kasianov, 2022a).

У 2010-2013 рр., за часів президентства В. Януковича, відновилися російські ініціативи, спрямовані на просування спільної історії. Про те, як такі ініціативи були сприйняті в українському суспільстві, можна судити з того, що в пресі знову заговорили про створення спільного підручника, хоча жодна зі сторін не оголошувала про такі плани. Проте будь-які пояснення про відсутність таких планів викликали недовіру серед політично активної частини українського суспільства, насамперед серед опонентів Януковича. Зберігалися побоювання, що російська сторона продовжуватиме нав'язувати своє бачення української історії. Про те, як ця частина українського суспільства сприйняла ці ініціативи, можна судити за змістом і заголовками статей: «Спільне російсько-українське ручне управління означає: Україна – це росія» (Hirych, 2010), або «Синхронізація історії з росією: добровільне самозгвалтування» (Halushko, 2010). Значна частина українського суспільства, культурних і політичних еліт ставилася до цих авансів з

недовірою і застереженням, і це ставлення ґрунтувалося саме на історичному досвіді, на досвіді спільної історії. Росія поставала джерелом онтологічної та фізичної загрози. Водночас цілі регіони України (переважно Донбас і Південний Схід) сприймали її досить позитивно, як партнера і союзника, і це розуміння також ґрунтувалося на спільній історії. Таким чином, у загальнонаціональному масштабі можна говорити про амбівалентне ставлення українців до «братньої країни», ця амбівалентність мала виразний регіональний вимір.

Російська політика після 2014 р. лише зміцнила її стереотипний образ як ґнобителя і агресора. В українській суспільній свідомості вона остаточно набула образу загарбника та ворога. Мнемонічна тривога поєдналася з міркуваннями фізичної безпеки. Анексія Криму та гібридна війна на Донбасі сприяли подальшій ескалації внутрішньої мнемополітики в Україні. Росія закріпила за собою образ одвічного ворога. Запізніла політика масової декомунізації символічного простору, що розгорнулася у 2015-2020 рр., супроводжувалася інтенсивним просуванням тих історичних міфів, які особливо дратували російський правлячий клас (насамперед наративів, що прославляють ОУН і УПА) і водночас давали можливість інструменталізувати цей тренд для формування ідеологем про «україноцизм». Повномасштабна війна, розв'язана у лютому 2022 р., призвела до подальшої інтенсифікації політики витіснення російських культурних символів з публічного простору та стирання тих сегментів історичної пам'яті, які мали російське походження: перейменування вулиць, знесення пам'ятників діячам російської культури, вилучення російських книг з бібліотек, офіційна заборона на публічні інтерпретації минулого, які можна було б трактувати як проросійські. Цілеспрямовані вбивства цивільних, переслідування української культури на окупованих територіях, вивезення дітей з України та величезні руйнування цивільної інфраструктури України російською армією змусили згадати про практики геноциду (Etkind, 2022; Finkel, 2024) та підштовхнули до історичних паралелей (наприклад, з Голодомором).

Застосування концепції онтологічної безпеки до аналізу мнемополітики в українсько-російських відносинах дозволяє поглибити наше розуміння причин і передумов російської агресії. Конвенційні пояснення, які вказують на елементи інструменталізації, маніпуляції і зловживання історичними аргументами можуть бути цілком придатними, але вони не пояснюють фундаментальних причин перетворення історії і пам'яті на одну з головних складових ідеології експансії, загарбання і дегуманізації «братнього народу»: однією з таких причин можна вважати те, що ідеологема «єдиного народу» з усіма її відгалуженнями є не лише продуктом маніпуляцій та спекуляцій, а й однією з основ російської ідентичності і світогляду.

Висновки

Як частина ширшого питання онтологічної безпеки, сек'юритизація пам'яті може розглядатися як змінна (variable) порівняно з більш сталими поняттями, зокрема таким, як фізична безпека. У рамках неоконструктивізму або неореалізму мнемополітика може виглядати як природний засіб досягнення цілей, спосіб політичної мобілізації, прояв політичних інтересів та інші інструменталістські або функціоналістські прояви.

Концепція онтологічної безпеки дає можливість нелінійного розуміння фактичних даних та теоретичних міркувань, дозволяє значно поглибити дослідницьку та інтерпретаційну перспективу щодо мотивів, способів дії та результатів дій політичних акторів. Водночас не можна не помітити, що за останні два десятиліття мнемонічна тривога, пов'язана з проблемами онтологічної безпеки, перетворилася зі змінної на константу: навіть побіжний огляд літератури з даної тематики засвідчує: мнемополітика в усіх її варіантах, реактивному, проактивному та ін. перетворилася на глобальне явище. Водночас, збільшення кількості інституційних акторів мнемополітики, розширення сфер та інтенсивності інформаційного впливу, цифрова революція, зростання значення соціальних мереж – все це посилює тиск на способи сприйняття та забезпечення онтологічної безпеки і, зокрема її центрального компоненту: мнемонічної безпеки.

Ескалація мнемополітики, особливо у сфері міжнародних відносин, яка триває вже кілька десятиліть, вихід мнемополітики за межі виняткової компетенції держави, зростання мнемонічного активізму, розквіт державних інституцій та громадських організацій, які спеціалізуються на мнемополітиці, перетворення деяких різновидів колективної пам'яті на громадянські культи, що підтримуються державами, посилення антагоністичності мнемополітики, що супроводжується зростанням онтологічної тривоги – все це свідчить про те, що сек'юритизація історичної пам'яті стає все більш важливим чинником внутрішньої та міжнародної політики.

Концепція онтологічної безпеки, застосована до мнемополітики, надає нам корисні інструменти для аналізу та розуміння явищ, які значною мірою є непроникними для інших теорій та підходів, що зосереджуються на раціональному виборі, розробці стратегій та розрахунках в стилі Realpolitik. Звернення до питань онтологічної тривоги дозволяє нам зрозуміти дії та вчинки, які з точки зору інших теорій виглядають ірраціональними та алогічними. Наприклад, напруга нової хвилі дискусій (яку вже назвали Historikerstreit-2) довкола Голокосту в контексті осмислення колоніальної політики імперії Гогенцолернів пояснюється не лише корпоративними інтересами охоронців ексклюзивної версії Голокосту як «парадигматичного геноциду», а й бурхливим зростанням антисемітизму після 7 жовтня 2023 року та звинувачень Ізраїля в геноциді.

Ближчий до України приклад: використання російськими елітами питань «спільної історії» для обґрунтування намірів ліквідації України як суверенної держави та невизнання українців нацією. Конвенційне пояснення в дусі теорій реалізму залишає поза аналізом чинники, які в цих теоріях не вписуються в поняття раціонального вибору. Мотивація керівництва держави-агресора включає аргументи і пояснення, які засвідчують наявність мнемонічної тривоги – неважливо, чи вона обґрунтована реальною загрозою, чи є результатом свідомого самообману і навмисно сконструйованою. Якщо вона артикулюється і стає приводом для злочинних дій і порушення міжнародного права, вона має бути об'єктом аналізу. Так само розгляд крайнощів політики декомунізації і деколонізації в Україні не варто пояснювати лише інтересами певних груп меншмонічних акторів чи утилітарною інструменталізацією пам'яті. Переростання мнемонічної російської агресії в мілітарну стало серйозним аргументом для інтеграції проблем мнемонічної безпеки в ширший порядок денний. Водночас сприйняття значною частиною українських політиків питань політики пам'яті як суто утилітарно-інструментальних, не пов'язаних з онтологічною безпекою великих соціальних чи етнічних груп, призводить до прорахунків і політичних поразок у внутрішній політиці (варто згадати хоча б поразку Порошенка на виборах 2019 року).

Пізнавальний та аналітичний потенціал концепцій онтологічної, і відповідно, мнемонічної безпеки, розуміння природи мнемонічної тривоги та способів опанування цієї тривоги варті для використання як в академічних студіях, в історіографії, політології, соціології (зокрема і в прикладній), так і в поточному аналізі політики, розробці стратегій інформаційної безпеки та протистояння гібридним формам агресії.

References

- Mitzen, J.** (2006). "Ontological Security and In World Politics. State Identity and the Security Dilemma," *European Journal of International Relations*, Vol. 12(3) : 341 – 370.
- Steele, B.,** (2008). *Ontological Security in International Relations. Self-identity and the IR state*. London and New York: Routledge,
- Kinnvall, Catarina, Manners, Ian, Mitzen, Jennifer, eds.** (2010/2020). *Ontological (in)security in the European Union*, London and New York: Routledge.
- Resende, E., Budryte, D., Becker, D., eds.** (2025). *Defending Memory in Global Politics. Mnemonic In/Security and Crisis*, London and New York: Routledge.
- Browning, Christopher S. and Joenniemi, P.** (2017). "Ontological Security, Self-Articulation and the Securitization of Identity," *Co-operation and Conflict*, 52(1), : 31–47
- Gustafsson, K., Krickel-Choi, Nina C.** (2020). "Returning to the roots of ontological security: insights from the existentialist anxiety literature," *European Journal of International Relations*. Vol. 26(3) : 875–895
- Giddens, Antony.** (1991). *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Cambridge: Polity.

Zarakol, A. (2010). “Ontological (In)security and State Denial of Historical Crimes: Turkey and Japan”, *International Relations*, Volume 24, Issue 1 : 3 – 23.

Mälksoo, M. (2015). “‘Memory must be defended’: Beyond the politics of mnemonic security,” *Security Dialogue*. 46(3): 221-237

Klymenko, L., Siddi, M., eds. (2020). *Historical Memory and Foreign Policy*, Palgrave MacMillan.

Kasianov, G. (2022). *Memory Crash. Politics of History in and around Ukraine, 1980s – 2010s*, Budapest – Vienna – New York: CEU Press. Pp. 349 – 38

Tismaneanu, V., Iacob, Bogdan S. (eds.) (2015). *Remembrance, History and Justice. Coming to Terms with Traumatic Pasts in Democratic Societies*, Budapest – New York: CEU Press.

Berger, S., Kansteiner, W. (eds) (2021). *Agonistic memory and the Legacy of 20th Century Wars in Europe*, Cham: Palgrave MacMillan.

Lim, J.-H., Rosenhaft, E. (eds). 2021. *Mnemonic Solidarity. Global Interventions*. Cham: Palgrave MacMillan.

Subotic, J. (2018). “Political memory, ontological security, and Holocaust remembrance in post-communist Europe,” *European Security*, 27:3, 296-313

Markowska, B. (2021). *Dyskurs historyczny w mediach masowych. Reprezentacje przeszłości w polskiej i ukraińskiej sferze medialnej*, Warszawa: Wydawnictwo naukowe SCHOLAR.

Gutman, Y., Wüstenberg, J., eds. (2023). *The Routledge Handbook of Memory Activism*, London and New York: Routledge.

Prutsch, Markus J. (2015). *European historical memory: policies, challenges and perspectives*. Study. European Parliament.

Mälksoo, M. (2009). “The Memory Politics of Becoming European: The East European Subalterns and the Collective Memory of Europe,” *European Journal of International Relations*. Vol. 15(4): 653–680

Andersen, Sindbæk T., Tornquist-Plewa, B. (eds.). (2017). *The Twentieth Century in European Memory: Transcultural Mediation and Reception*, Leiden – Boston: Brill.

Narozhna, T. (2022). “Misrecognition, ontological security and state foreign policy: the case of post-Soviet Russia,” Volume 76, Issue 1: 76 - 97

Kaunert, C., Deus, Pereira J. (2023). “EU Eastern Partnership, Ontological Security and EU- Ukraine/Russian Warfare,” *Journal of Contemporary European Studies*. Vol. 31, Issue 4: 1135 – 1146. <https://doi.org/10.1080/14782804.2023.2183182>

Della, Salla V. (2023). “Ontological security, crisis and political myth: the Ukraine war and the European Union,” *Journal of European Integration*. Volume 45, Issue 3 : 361 – 375. DOI:[10.1080/07036337.2023.2183396](https://doi.org/10.1080/07036337.2023.2183396)

Innes, A. J., Steele, B. J. (2016). “Memory, trauma and ontological security,” In: Resende E., Budryte D., eds. *Memory and Trauma in International Relations. Theories, Cases and Debates*, New York – London: Routledge. DOI:[10.1111/pops.12459](https://doi.org/10.1111/pops.12459)

Bachleitner, K. (2021). *Collective Memory in International Relations*, Oxford: Oxford University Press. 176 p.

Bekus, N. (2022). “Memory wars in postimperial settings: The challenges of transnationalism and the risks of new totalizing mnemonics,” *Memory Studies*, Vol. 15(6).

Kasianov, G. (2022). “The War Over Ukrainian Identity. Nationalism, Russian Imperialism, and the Quest to Define Ukraine’s History,” *Foreign Affairs*, May 4, 2022,

available at: <https://www.foreignaffairs.com/articles/ukraine/2022-05-04/war-over-ukrainian-identity>

Nora, P. (1996-1998). *Realms of Memory. Rethinking the French Past*. Volume 1. Conflicts and Divisions; Volume 2. The Construction of the French Past. Traditions; Vol 3. The Construction of the French Past. Symbols. New York: Columbia University Press.

Pensky, M. (1989). "On the use and abuse of memory. Habermas, "anamnestic solidarity" an historiikerstreit" *Philosophy and Social Criticism* 15 (4).

Berger, S. (2003). *The Search for Normality. National Identity and the Historical Consciousness in Germany since 1800*. Oxford: Berghahn Books. 297 p.

Troebst, S., ed. (2012). *Postdiktatorische Geschichtskulturen in Europa. Bestandsaufnahme und Forschungsperspektiven*, Göttingen: Wallstein Verlag, DOI:10.1017/S0037677900013930

Blacker, U., Etkind, A., and Fedor J., eds. (2013). *Memory and Theory in Eastern Europe* New York: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1093/EHR/CEY061>

Dvořáková, V., Milardović, A., eds. (2007). *Lustration and Consolidation of Democracy and the Rule of Law in Central and Eastern Europe*, Zagreb: Political Science Research Centre.

Stan, L., (2010). *Transitional Justice in Eastern Europe and the Former Soviet Union: Reckoning with the Communist Past*, New York: Routledge.

Kasianov, G. (2016). "Istorychna polityka i memorial'ni zakony v Ukraini: pochatok XXI stolittia," *Agora, Issue 17*, pp. 63-74 [in Ukraine].

Koposov, Nikolai. (2018). *Memory Laws, Memory Wars: The Politics of the Past in Europe and Russia*, New York: Cambridge University Press. 2018

Nekliak, A. (2024). *Memory Laws in Russia and Ukraine: A Study Report for the Research Consortium "The Challenge of Populist Memory Politics for Europe: Towards Effective Responses to Militant Legislations on the Past (MEMOCRACY)"*, Copenhagen.

Kasianov, G. (2023). "In Search of A Lost Time, Decommunization in Ukraine, 2014–2020," *Problems of Post-Communism*, 71(4): 326–340.

Bakiner, Onur. (2015). *Truth Commissions: Memory, Power, and Legitimacy*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Beattie, Andrew H. (2015). "Post-Communist Truth Commissions: Between Transitional Justice and The Politics of History," In: Stan Lavinia and Nedelsky Nadya (eds.) *Post-Communist Transitional Justice: Lessons from Twenty-Five Years of Experience*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 213–232.

Norris, Stephen M. ed. (2020). *Museums of Communism. New Memory Sites in Central and Eastern Europe*, Bloomington, IN: Indiana University Press.

Stola, D. (2012). "Poland's Institute of National Remembrance: A Ministry of memory?" In: Miller Aleksei, Limpan Maria (eds) *The Convolutions of Historical Politics*. Budapest - New York: CEU Press, pp. 45-59.

Cattaruzza, M., Zala, S. (2024). "Negotiated history? Bilateral historical commissions in twentieth-century Europe," In: Jones Harriet, Östberg Kjell, Randerad Niko (eds), *Contemporary history on trial. Europe since 1989 and the role of the expert historian*. Manchester and New York: Manchester University Press.

Van der Leeuw-Roord, J. (2008). "A common textbook for Europe? Utopia or a Crucial Challenge?" In: Bauer Jan-Patrick, Meyer-Hamme Johannes and Körber Andreas, *Geschichtslernen – Innovationen und Reflexionen. Geschichtsdidaktik im Spannungsfeld*

von theoretischen Zuspitzungen, empirischen Erkundungen, normativen Überlegungen und pragmatischen Wendungen. Festschrift für Bodo von Borries, Herbolzheim: Centaurus Verlag & Media.

Konstytutsia Ukrainy [Конституція України, 1996],
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

Rumyantsev, S. (ed) (2025). *Education and the Politics of Memory in Russia and Eastern Europe. Infested With History*. London and New York: Routledge, 2025.

Penkala, A., Derluyn, I., Lietaert, L., (Winter 2020). “The Ukraine Divide,” *Regions & Cohesion / Regiones y Cohesión / Régions et Cohésion*, Vol. 10, No. 3 : 125-139.

Popson, N. (2001). The Ukrainian History Textbook: Introducing Children to the ‘Ukrainian Nation,’ *Nationalities Papers* 29, no. : 325–350.

Gajani, L., Lässig, S., Repoussi, M. (eds). (2019). *The Palgrave Handbook of Conflict and History Education in the Post-Cold War Era*, Cham: Palgrave MacMillan.

Yakovenko, N. ed. (2009). Propozytzii do kontseptsii istorichnoi osvity v Ukraini. Materialy III robochoi narady z monitorynhu shkil'nykh pidruchnykiv istorii Ukrainy (Kyiv, 18 zhovtnia 2008 roku). Kyiv: Ukrainyskyi insyitut natsional'noi pamiaty. [in Ukraine].

Sereda, V. (2013). “Rol' shkil'noi istorichnoi osvity ta uchyteliv istorii u formuvanni mizhhrupovoi tolerantnost v Ukraini”. *Visnyk ONU im. I.I. Mechnikova*, 2013, T.18.Vyp.2, Ch.2 : 25 – 33. [in Ukraine].

Zhurzhenko, T. (2022). “Legislating Historical memory in the Post-Soviet Ukraine,” In Elazar Barkan, Ariella Lang, eds., *Memory Laws and Historical Justice: The Politics of Criminalizing the Past*, Palgrave MacMillan. Pp. 97–130.

Kasianov, G. (2025). “History Politics in the Russian – Ukrainian Relations, the 2000s–2022: Shared Past as a Casus Belli”, *Nationalities Papers* : 1–26. doi:10.1017/nps.2025.24.

White, S., Feklyukhina, V. (2014). «Russia and ‘Europe’: Elite Discourses», In: White S. et al., *Identities and Foreign Policies in Russia, Ukraine and Belarus*, Palgrave MacMillan.

Mälksoo, M. (2023). “The Postcolonial Moment in Russia’s War Against Ukraine”, *Journal of Genocide Research*, Volume 25, Issue 3-4: Special Issue on The Russian Invasion of Ukraine – Victims, Perpetrators, Justice, and the Question of Genocide : 471-481.

Hansen, Flemming S. (2016). “Russia’s relations with the West: ontological security through conflict,” *Contemporary Politics*, Vol. 22, No 3 : 359-375.

Narozhna, T. (2022). “Misrecognition, ontological security and state foreign policy: the case of post-Soviet Russia,” Volume 76, Issue 1: 76 – 97.

McGlynn, J. (2023). *Memory Makers. The Politics of the Past in Putin’s Russia*, London - New York - Oxfors - New Deli - Sydney: Bloomsbury Academics.

Astrov, A. (2012). “The ‘Politics of History’ as a Case of Foreign-Policy Making,” In: Miller Alexei, Lipman Maria *The Convolutions of Historical Politics*, Budapest – New – York: CEO Press, pp. 117 – 140.

Fedor, J., Kangaspuro, M., Lassila, J., Zhurzhenko, T. (eds) (2017). (War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus, Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-66523-8>

Miller, A. (2003). *The Ukrainian Question. The Russian Empire and Nationalism in the 19th Century*. Budapest – New York: CEU Press.

Baturina, S. (2011). “Do pyannia pro predstavleniia ukrains'koi istorii v dydaktychnii literaturi Rosiis'koi Federatsii” [In Ukrainian] *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini: Zbirnyk naukovykh prats*. Issue 21 : 315 – 334.

Kasianov, G. (2022). “Common Past, Different Visions: The Ukrainian-Russian Encounters Over School History Textbooks 1990s–2010s” *Bildung und Erziehung*. 75: 145-163.

Yaremchuk, V. (2024) Ukraina u shkil'niy istorii putins'koi Rosii (do 2021 r.) *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, (3), 176–196. [in Ukraine].

Plokh, S. (2005). *Unmaking Imperial Russia*. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History, Toronto: University of Toronto Press.

Kuchma, L. (2004). Ukraina – ne Rosiya. Vremia, 2004 [In Russian].

Kulchytsky, S. (2019). Ukrains'ko-rosiis'ka komisiiia istorykiv, Entsykopediia istorii Ukrainy: Ukraina-Ukrainitsi, Kn.2, Ed. Voard Smolii V.A. (head) et al. NAS of Ukraine, Institute of Ukrainian History, Kyiv: Naukova dumka, 842 p. [in Ukraine]. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=ukrajinsko-rosijska-komisija-istorykiv>

Kasianov, G., Smolii, V., Tolochko, O. (2013). Ukraina v rosiis'komu istorychnomu dyskursi. prob lemy doslidzhennia ta interpretatsii. Kyiv. [in Ukrainian].

Hirych, Ihor. (2010). “ Sovmestnoye rossiysko-ukrainskoye posobiye oznachayet: Ukraina–eto Rossiya”, *Zerkalo nedeli*, November 5, 2010, URL: <http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/sovmestnoe-rossiysko-ukrainskoe-posobie-oznachaet-ukraina-eto-rossiya.html> [Accessed January 24, 2024].

Halushko, Kyrylo. (2010). “Polityka zabuttya: ‘Synkhronizatsiya’ istoriyi z Rosiyeyu: zgvaltuvannya za vlasnym bazhanniam,” *Ukrayynskyi tyzhden*, November 12, 2010, www.tyzhden.ua/publication/7370 [Accessed May 12, 2023].

Etkind, Aleksandr. (2022). “Ukraine, Russia and Genocide of Minor Difference”, *Journal of Genocide Research*. 2022 doi.org/10.1080/14623528.2022.2082911

Finkel, E. (2024). *Intent to Destroy. Russia's Two Hundred Years Quest to Dominate Ukraine*, New York: Basic Books.

Kasyanov G. HISTORICAL POLICY AND ONTOLOGICAL SECURITY: CONCEPTUAL FRAMEWORKS AND ANALYTICAL OBSERVATIONS

Abstract

Objective: To introduce the concept of ontological security, as well as the notions of mnemonic anxiety and mnemonic security into academic discourse within memory studies, historiography, political science, and international relations. The article also aims to propose, as an analytical tool, a categorization of types of historical policy related to ontological security. **Methodology:** The discussion employs methods of textual analysis, historical comparative studies, neo-constructivist approaches, memory studies, and security studies. The article is interdisciplinary and is aimed at expanding the methodological toolkit of historical research and collective (cultural, social) memory studies, which simultaneously emphasizes its **novelty**. **Conclusions:** The concept of ontological security enables a non-linear understanding of empirical data and theoretical reflection. It allows for a significantly deepened research and interpretative perspective on the motives, modes of action, and outcomes of political actors' behavior in the realm of

historical policy. Over the past two decades, mnemonic anxiety, associated with problems of ontological security, has transformed from a variable into a constant: mnemopolitics in all its variants—reactive, proactive, and preventive—has become a global phenomenon. The increase in the number of institutional actors involved in mnemo-politics, the expansion of its domains and intensity of informational influence, the digital revolution, and the growing importance of social media—all this heightens the pressure on modes of perception and the maintenance of ontological security, particularly its core component: mnemonic security. The escalation of mnemo-politics, especially in the sphere of international relations, its expansion beyond the exclusive domain of state competence, the rise of mnemonic activism, the proliferation of state institutions and civil organizations specializing in mnemopolitics, the transformation of certain forms of collective memory into state-supported civic cults, the intensification of antagonistic mnemo-politics accompanied by growing ontological anxiety—all these trends indicate that the **securitization of historical memory** is becoming an increasingly significant factor in both domestic and international politics.

The concept of ontological security, when applied to mnemopolitics, provides useful tools for analyzing and understanding phenomena that are largely impervious to other theories and approaches focused on rational choice, strategy development, and Realpolitik-style calculations. Addressing issues of ontological anxiety allows us to grasp actions and behaviors that appear irrational or illogical from the standpoint of other theories.

The cognitive and analytical potential of the concepts of ontological and mnemonic security, the understanding of the nature of mnemonic anxiety and ways to manage it, are valuable not only for academic research in historiography, political science, and sociology (including applied fields), but also for the current analysis of politics, development of information security strategies, and responses to hybrid forms of aggression.

Keywords: Collective memory, historical policy, ontological security, mnemonic anxiety, transnational memory politics, European memory, affirmative and didactic history, master-narrative, memory wars, instrumentalization of the past.

**Kasyanov G. POLITYKA HISTORYCZNA I BEZPIECZEŃSTWO
ONTOLOGICZNE: RAMY KONCEPCYJNE I OBSERWACJE ANALITYCZNE**
Streszczenie

Cel: wprowadzenie do obiegu naukowego w badaniach nad pamięcią historyczną, historiografią, politologią i stosunkami międzynarodowymi głównych założeń koncepcji bezpieczeństwa ontologicznego, koncepcji trwogi mnemonicznej i bezpieczeństwa mnemonicznego, a także zaproponowanie kategoryzacji typów polityki historycznej związanych z bezpieczeństwem ontologicznym. **Metodologia:** wykorzystano metody analizy tekstu, porównywalności historycznej, podejścia neokonstruktivistycznego, badań nad pamięcią oraz badań nad bezpieczeństwem. Artykuł ma charakter interdyscyplinarny, mający na celu rozszerzenie narzędzi metodologicznych badań historycznych i badań nad pamięcią zbiorową (kulturową, społeczną), co jednocześnie podkreśla jego **nowość**. **Wnioski:** Koncepcja bezpieczeństwa ontologicznego pozwala na nieliniowe rozumienie danych faktograficznych i rozważań teoretycznych, umożliwiając głębszą perspektywę badawczą i interpretacyjną motywów, sposobów działania i rezultatów działań aktorów politycznych w sferze polityki historycznej. Ta koncepcja, zastosowana do mnemopolityki, dostarcza nam użytecznych narzędzi do analizy i zrozumienia zjawisk, które są w dużej

mierze nieprzeniknione dla innych teorii i podejść koncentrujących się na racjonalnym wyborze, opracowywaniu strategii i kalkulacjach w stylu Realpolitik. Zajęcie się kwestiami trwogi ontologicznej pozwala nam zrozumieć działania i czyny, które z perspektywy innych teorii wydają się irracjonalne i nielogiczne. Potencjał poznawczy i analityczny koncepcji bezpieczeństwa ontologicznego, a co za tym idzie, bezpieczeństwa mnemotechnicznego, zrozumienie natury trwogi mnemotechnicznej i sposobów jej opanowania, jest wart wykorzystania zarówno w badaniach akademickich, w historiografii, politologii, socjologii (w tym stosowanej), jak i we współczesnej analizie polityki, rozwoju strategii bezpieczeństwa informacji i odporności na hybrydowe formy agresji.

Słowa kluczowe: *pamięć zbiorowa, polityka historyczna, bezpieczeństwo ontologiczne, trwoga mnemotechniczna, transnarodowa polityka pamięci, pamięć europejska, historia afirmatywna i dydaktyczna, narracja mistrzowska, wojny pamięci, instrumentalizacja przeszłości.*

Статтю надіслано до редколегії 21.08.2025 р.
Статтю рекомендовано до друку 14.11.2025 р.